

ПРАВООСВІТА І СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

LEGAL EDUCATION AND SOCIAL AND EDUCATIONAL WORK IN PENALTIES IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE SPHERE OF APPROVAL OF UKRAINIAN NATIONAL AND CIVIL IDENTITY

**Ворожбіт-Горбатюк В.В., д.п.н., професор,
старший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права**
*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

Статтю присвячено проблемі організації правоосвіти і соціально-виховної роботи в установах виконання покарань. Автор зосередив увагу на контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності в реаліях українського сьогодення.

В статті наголошено увагу на необхідності органічного поєднання режимних моментів в установах виконання покарань, пробації, напрямів професійно-технічного навчання і долучення до суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальної освіти. Для реалізації Національної стратегії у сфері прав людини значимим є дотримання принципу недискримінації в реалізації програм компенсувального, наздоганяючого навчання, просвітницького, культурного волонтерства з національно-патріотичного виховання, громадянської освіти. У статті обґрунтовано доцільність розроблення відповідної програми формування національної і громадянської ідентичності осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі, яка реалізовуватиметься сучасними інструментами і актуальним змістом в місцях виконання покарань, центрах пробації.

Така програма має розкривати наступні аспекти: 1) створення умов для реалізації правоосвітньої і соціально-виховної роботи, спрямованої на громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, національне виховання, в установах виконання покарань; 2) системний психолого-педагогічний і методичний супровід працівників центрів пробації, установ виконання покарань, представників правозахисних організацій, який передбачає науково-теоретичне, методичне і змістовне забезпечення соціально-виховної і правоосвітньої роботи із дорослими категоріями осіб, які відбувають покарання; 3) пошук ресурсів та можливостей обміну позитивним практичним досвідом національно-патріотичного виховання, формування української громадянської ідентичності (між установами, регіонами, Україною та іншими країнами світу); 4) системна робота з підвищення рівня загальної культури в установах виконання покарань (функціонування української мови як мови культурного позитивного спілкування, можливості вивчення мов національних меншин, іноземної мови, розширення знань з історії України і світу, системна робота гуманітарного спрямування (формування сучасного фонду літератури з історії, національної фільмографії, життєписів видатних українців тощо).

Серед цілей апріорного значення набуває в реаліях сучасності формування в осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі, формування громадянської стійкості. Змістовно така робота має спрямовуватися на дотримання прав людини у кримінально-виконавчих установах, піднесення репутації держави, формування свідомого патріотизму і національної ідентичності через системну правоосвітню роботу, сучасні культурні практики організації активного дозвілля і творення культурного мовного середовища. Адже особи, які зараз відбувають покарання, згодом долучаться до відновлення України після звільнення.

Ключові слова: кримінально-виконавче право, недискримінація, громадянська компетентність, національна ідентичність, правоосвіта, пробація, освіта дорослих, соціально-виховна робота, компенсувальне навчання, культурне волонтерство.

The article is devoted to the problem of organizing legal education and social-educational work in penal institutions. The author focused attention on the context of the implementation of state policy in the sphere of the establishment of Ukrainian national and civil identity in the realities of the Ukrainian present.

The article emphasizes the need for an organic combination of regime elements in institutions for the execution of punishments, probation, areas of professional and technical training and involvement in socially useful work, social and educational work, and general education. For the implementation of the National Strategy in the field of human rights, it is important to observe the principle of non-discrimination in the implementation of programs of compensatory, catch-up training, educational, cultural volunteering, national-patriotic education, civic education.

The article substantiates the expediency of developing an appropriate program for the formation of the national and civil identity of persons sentenced to restriction/deprivation of liberty, which will be implemented with modern tools and relevant content in places of execution of punishments, probation centers.

Such a program should reveal the following aspects: 1) creation of conditions for the implementation of legal education and social-educational work aimed at civic-patriotic, spiritual-moral, national education in institutions for the execution of punishments; 2) systematic psychological-pedagogical and methodical support for employees of probation centers, institutions for the execution of punishments, representatives of human rights organizations, which provides for scientific-theoretical, methodical and substantive provision of social-educational and legal-educational work with adult categories of persons serving sentences; 3) search for resources and opportunities to exchange positive practical experience of national-patriotic education, formation of Ukrainian civic identity (between institutions, regions, Ukraine and other countries of the world); 4) systematic work on raising the level of general culture in penal institutions (functioning of the Ukrainian language as a language of cultural positive communication, opportunities to study the languages of national minorities, foreign languages, expanding knowledge of the history of Ukraine and the world, systematic work in the humanitarian direction (formation of a modern fund of literature with history, national filmography, biographies of prominent Ukrainians, etc.).

Among the goals, the formation of civic resilience in persons sentenced to restriction/deprivation of freedom acquires a priori importance in the realities of today. Meaningfully, such work should be aimed at observing human rights in penal institutions, raising the reputation of the state, forming conscious patriotism and national identity through systematic legal and educational work, modern cultural practices of organizing active leisure and creating a cultural language environment. After all, persons who are currently serving their sentences will later join the restoration of Ukraine after their release.

Key words: criminal law, non-discrimination, civil competence, national identity, legal education, probation, adult education, social and educational work, compensatory training, cultural volunteering.

Постановка проблеми. У кримінально-виконавчому законодавстві акцентовано на режимі, пробації, суспільно корисній праці, соціально-виховній роботі, загальній освіті, професійно-технічному навчанні, громадянському впливі як значущих ресурсах успішної реінтеграції осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі, після звільнення [4].

Відповідно до Указу Президента України 119/2021 реалізується Національна стратегія у сфері прав людини [6]. В реалізації Національної стратегії у сфері прав людини значимим є органічне поєднання режимних моментів в установах виконання покарань, пробації, напрямів професійно-технічного навчання і долучення до суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальної освіти (програм компенсувального, наздоганяючого навчання, активізації просвітницького, культурного волонтерства в контексті національно-патріотичного виховання, громадянської освіти). У контексті виконання положень Закону України Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [1] і Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України [3], Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 р. [9] є потреба розроблення, погодження і затвердження відповідної програми формування національної і громадянської ідентичності осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі, яка реалізовуватиметься сучасними інструментами і актуальним змістом в місцях виконання покарань, центрах пробації.

Про значущість здійснення актуальної реалізації сьогодення програм соціально-виховної роботи відмічено і на XIV-й Конгресі ООН з питань запобігання злочинності та кримінальному правосуддю, що відбувся у березні 2021 р. [13]. На цьому заході серед інших акцентовано увагу на завданні «поліпшення умов утримання у в'язницях, зниження рецидивізму за допомогою реабілітації та реінтеграції, впровадження гендерного підходу в системі кримінального правосуддя, рішення проблеми вразливості дітей і молоді» [13]. Наголосимо, що для забезпечення реабілітації та реінтеграції злочинців у суспільство висунуто пропозицію комплексного аналізу причин протиправної поведінки і пов'язані з ним фактори суспільного ризику, до яких віднесено і низький рівень чи відсутність освіти та цілеспрямованої системної виховної роботи, у тому числі й за напрямом національно-патріотичного виховання і громадянської освіти.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Зазначимо, що проблеми національної ідентичності досліджує широке коло зарубіжних і вітчизняних науковців в різних напрямках людинознавчих наук. Так, міждисциплінарний аспект заявленої проблеми презентовано науковцями Е. Смітом, П. Алтером, У. Кімліком, Т. Найгутом, Дж. Джоцефом. Серед українських дослідників привертають увагу висновки Н. Борецької, С. Золотухіної, В. Корженко, О. Новікової, Л. Рибалко, В. Скурагівського, М. Шевченко ін. Регулювання права на освіту, роль освіти в ресоціалізації особи, засудженої до обмеження/позбавлення волі досліджували І. Хомишин [12]. Також в цій публікації ми спиралися на висновки, представлені Ю. Матвеевою щодо ролі і особливостей освіти дорослих в ресоціалізації [5]. Разом з тим, проблематика національно-патріотичного виховання, правоосвіти і громадянської освіти у місцях виконання покарань, центрах пробації не розроблена детально. Хоч і визначена пріоритетною [11], однак до цього часу цей напрям не набув науково-методичного забезпечення контекстом викликів воєнного стану в Україні і пов'язаних з цим особливостей функціонування установ виконання покарань, здійснення освітнього процесу у дистанційному форматі.

Мета статті – визначити окремі аспекти організації правоосвіти і соціально-виховної роботи в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності в реаліях українського сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Робота, спрямована на виконання стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі, є складником ресоціалізації як цілеспрямованого процесу відновлення і розвитку соціально корисних зв'язків і відносин таких осіб у період відбування покарання, так і після звільнення. Безумовно, правоосвіта і соціально-виховна робота в означеному напрямку має бути системоутворювальною для центрів пробації, громадських організацій, які опікуються забезпеченням прав таких осіб.

На теперішній час в Україні діє програма «Формування життєвих навичок у неповнолітніх засуджених», що спрямована «на корекцію їх соціальної поведінки під час відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк та є складовою частиною процесу їх виправлення та ресоціалізації, спрямованої на формування соціально-корисних навичок у засуджених осіб, що забезпечать успішність їх адаптації та подальшої реінтеграції у суспільство» [4]. Однак ця програма не передбачає системну правоосвіту і соціально-виховну роботу щодо прав і свобод людини, механізмів їх реалізації, захисту та відновлення/формування громадянських і соціально значимих компетентностей. Потребують актуалізації навички позитивного спілкування (у тому числі в цифровому інформаційному просторі), правомірної поведінки, позитивних ціннісних життєвих орієнтирів і світоглядних переконань, установок осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення/обмеження волі. Формування позитивних ціннісних орієнтирів і соціально прийнятних переконань, установок, на наш погляд, в організації ресоціалізації засуджених має відбуватися на засадах імперативів, які визначають державну політику утвердження української національної та громадянської ідентичності, а саме: «піднесення ролі громадянина в суспільно-політичному житті держави та становлення його як одного із ключових суб'єктів державної політики у сфері національно-патріотичного виховання; дієву співпрацю із залученням представників громадянського суспільства; активне залучення інституту сім'ї до національно-патріотичного виховання; утвердження суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність)» [9].

Визначимо важливі аспекти організації правоосвіти і соціально-виховної роботи в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності в реаліях українського сьогодення: 1) створення умов для реалізації правоосвітньої і соціально-виховної роботи, спрямованої на громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, національне виховання, в установах виконання покарань; 2) системний психолого-педагогічний і методичний супровід працівників центрів пробації, установ виконання покарань, представників правозахисних організацій, який передбачає науково-теоретичне, методичне і змістовне забезпечення соціально-виховної і правоосвітньої роботи із дорослими категоріями осіб, які відбувають покарання; 3) пошук ресурсів та можливостей обміну позитивним практичним досвідом національно-патріотичного виховання, формування української громадянської ідентичності (між установами, регіонами, Україною та іншими країнами світу); 4) системна робота з підвищення рівня загальної культури в установах виконання покарань (функціонування української мови як мови культурного позитивного спілкування, можливості вивчення мов національних меншин, іноземної мови, роз-

ширення знань з історії України і світу, системна робота гуманітарного спрямування (формування сучасного фонду літератури з історії, національної фільмографії, життєписів видатних українців тощо).

Це не вичерпний перелік, але, на наш погляд, саме від вирішення низки заявлених викликів залежить успіх проведення інформаційно-просвітницької роботи про суть суспільно-державних цінностей, формування національної ідентичності, системного національно-патріотичного виховання на засадах творення позитивних мовних практик, попередження і пропедевтики нових форм злочинності шляхом долучення осіб до маркерних заходів національно-патріотичного і духовно-морального змісту, ефективної роботи центрів національно-патріотичного спрямування та інших організацій, що реалізують такі проекти, «сприяння утворенню центрів національно-патріотичного виховання» [9].

У статті 1 Закону України Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначено термін «громадянська компетентність», «громадянська стійкість». Останній термін розглядається як «здатність особи виявляти свою національну та громадянську ідентичність у повсякденному житті і в умовах негативних зовнішніх впливів» [1]. Українська національна ідентичність Законом тлумачиться як «стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями» [1]. Тож варто зосередити увагу в організації соціально-виховної роботи на змісті, формах і методах виховного впливу на осіб з уже сформованим світоглядом, які б сприяли формуванню громадянської стійкості і української національної ідентичності. Звернімо увагу на те, що у статті 5 того ж Закону України визначено серед з-поміж інших принцип «відсутності дискримінації – рівний доступ усіх суб'єктів до участі у проєктах у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [1]. Тому варто уже зараз розробити проєкти соціально-виховного спрямування акцентувати увагу на концепт усунення причин появи нових форм злочинності у зв'язку з провадженням воєнним станом і поширенням цифрових технологій, попередження криміногенних чинників ризику підвищення уразливості осіб, звільнених з місць несвободи від злочинності, урахування вразливості неповнолітніх і молоді до протиправної поведінки і обумовлені цим фактори ризику для суспільства, створення можливостей для реабілітації, реінтеграції колишніх засуджених у суспільство [7]. Бо на сьогодні фактично принцип недискримінації не виконується в повній мірі, як передбачено Конвенцією про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти [2].

Як відомо, право на освіту осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі в Україні визначається Порядком організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту [8]. Цей документ, Кримінально-виконавчий кодекс України [4], Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [10], інші документи розкривають особливості організації здобуття освіти засудженими та неповнолітніми особами, взятими під

варту, особами, які не мають завершеної загальної освіти. Державні заклади освіти можуть створюватися при колоніях. На теперішній час діє також форма здобуття освіти, як педагогічний патронаж, екстернат. Зазначимо тут, що крім власне педагогічної діяльності працівники таких закладів освіти надають консультаційну допомогу адміністрації колонії, можуть входити до складу методично-виховної ради, організувати соціально-виховну роботу із засудженими відповідно до частини 5 статті 126 КВК [4]. Доцільно було б систематизувати таку роботу саме через призму завдань організації правосвіти і соціально-виховної роботи в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. У такому випадку підвищення загальноосвітнього засуджених під час відбування ними покарання супроводжуватиметься не просто корисною зайнятістю, а передусім сприятиме соціальній адаптації після звільнення, відкриє додаткові ресурси для повноцінного життя і правомірної поведінки. Відповідальність за здійснення соціально-виховної роботи в установах виконання покарань покладається на начальника установи [3]. Власне проведення такої роботи покладається на заступника начальника установи з соціально-виховної і психологічної роботи, начальників відділень соціально-психологічної служби, психологи, педагогічні працівники, методисти, організатори клубів, гуртків, працівники бібліотеки. У контексті подій, що відбуваються, доречно розробляти програми формування громадянської і національної ідентичності з урахуванням системних логічних зв'язків відповідальності за очікуваний результат роботи. Також варто звернути увагу на актуальний методичний супровід соціально-виховної, викладацької, просвітницької діяльності, соціальної реклами, участі в просвітницьких заходах з огляду на реалії провадженого воєнного стану і період відновлення України. Потребує особливої уваги оновлення змістового забезпечення занять з формування громадянських компетентностей, набуття чи вдосконалення навичок резильєнтності, необхідних в умовах воєнних дій чи надзвичайних ситуацій. Ймовірно, видається доцільним створення в установах виконання покарань інформаційно-практичних центрів чи методичних хабів, які б координували інтенсивну підготовку кадрів, які організують роботу з формування національної і громадянської ідентичності осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі.

Висновки. Дослідження ефективності кримінально-виконавчої системи щодо забезпечення виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню ними повторних злочинів свідчить про те, що формування громадянської компетентності, інших компетентностей, які свідчать про національну і громадянську ідентичність особи в установах виконання кримінальних покарань потребує науково-методичного забезпечення з урахуванням викликів сьогодення провадженого стану, особливостей функціонування установ виконання покарань. Змістовно така робота має спрямовуватися на дотримання прав людини у кримінально-виконавчих установах, піднесення репутації держави, формування свідомого патріотизму і національної ідентичності. Адже особи, які зараз відбувають покарання, згодом долучаться до відновлення України після звільнення. Тому виключно значущим вбачаємо активізацію розроблення заявленої теми на науково-методичному, організаційно-змістовному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Документ 2834-IX, прийняття 13.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
2. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 14 грудня 1960 року. URL: <https://xn--80aagahqwyibe8an.com/download/konventsija-pro-borotbu-diskriminatsieyu-1960-22869.html>
3. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ МОН № 527 від 06.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n7>

4. Кримінально-виконавчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 3-4, ст. 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
5. Матвеева Ю. О. Роль освіти дорослих у процесі ресоціалізації засуджених. *Юридична психологія*. 2016. № 1. С. 180–187. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2016_1_17
6. Національна стратегія у сфері прав людини. Документ 119/2021. Прийняття від 24.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>
7. Попередження злочинності та кримінальне правосуддя у контексті розвитку: реалізації та перспективи міжнародного співробітництва. Практичні заходи боротьби з корупцією. Документ 995_785, прийняття від 07.09.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_785#Text
8. Порядок організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України (наказ МОНу, Мін'юсту від 10.06.2014 р. № 691/897/5).
9. Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text>
10. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Наказ Міністерства юстиції № 2823/5 від 28.08.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>
11. Провідна роль національно-патріотичного виховання в утвердженні громадянських свобод. Відео 01.10.2019. URL: https://m.censor.net/ua/blogs/3151517/provdna_rol_natsionalnopatrotichnogo_vihovannya_v_utverdjenni_gromadyanskih_svobod
12. Хомишин І. Правове регулювання освіти засуджених до позбавлення волі в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки» № 4(28), 2020. <http://doi.org/10.23939/law2020.28.231>
13. Шляхи Кіото: XIV-й Конгрес ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя та перспективні завдання сучасної кримінології. 22.04.2021. URL: <https://lexinform.com.ua/podii/shlyahy-kioto-xiv-j-kongres-oon-z-poperedzhennya-zlochynnosti-ta-kryminalnogo-pravosuudya-ta-perspektyvni-zavdannya-suchasnoyi-kryminologiyi/>